

Polska historiografia po 1989 r. na temat pogromów i powojennej przemocy wobec Żydów w latach 1944–1947

Tematyka przemocy wobec Żydów po II wojnie światowej była jedną z wielu białych plam w PRL. Wynikało to m.in. z komunistycznej podejrzliwości wobec kwestii żydowskich, którą ilustrowały działania cenzury czy decyzje o nieudostępnianiu źródeł. Także antysyjonistyczna i antyizraelska polityka Moskwy na przełomie lat 40. i 50. nie zachęcała do zgłębiania spraw dotyczących społeczności żydowskiej po wojnie. W latach 60. instrumentalne traktowanie kwestii związanych z tą grupą ludności również znacząco blokowało inną narrację o Polakach i Żydach aniżeli ta postulowana przez komunistów.

Ograniczanie badań nad ludnością żydowską dotyczyło zarówno instytucji, jak i tematyki. W Żydowskim Instytucie Historycznym zajmowano się przede wszystkim dawnymi epokami, a historia współczesna kończyła się na Holokaucie. Tylko nieliczne osoby poza tą instytucją (np. Władysław Bartoszewski na łamach „Tygodnika Powszechnego”¹) zajmowały się wojenną i powojenną historią Żydów.

Ze względu na to, że komunistyczne władze nie godziły się na udostępnianie materiałów źródłowych niezbędnych do podjęcia badań nad ludnością żydowską po 1944 r., brakowało dostępu do literatury obcojęzycznej, niemożliwa też była wymiana myśli, doświadczeń z historykami spoza Polski, przede wszystkim z Izraela, tematyka dotycząca powojennej społeczności żydowskiej pojawiała się przede wszystkim w wersji propagowanej przez rządzących (np. w kontekście rozliczeń za zbrodnie stalinizmu w czasie odwilżowych narad partyjnych czy w marcowej propagandzie roku 1968, w odwołaniach do Izraela, postaw ludności żydowskiej – obywateli PRL).

W przełomowym 1989 r. powojenna historia Żydów, w tym kwestia antysemityzmu, przemocy, pogromów, wciąż pozostawała jedną z białych plam,

¹ Władysław Bartoszewski kronikarz – publicysta – historyk – polityk 1942–2001. Materiały do bibliografii zestawila Anna Malcówna przy współudziale Zofii Steczowicz-Sajderowej, [w:] *Prawda i pojednanie. W 80 rocznicę urodzin Władysława Bartoszewskiego*, red. J. Barcz, Warszawa 2002, s. 716, 719, 726 i in.

mimo kilku istotnych publikacji, które pojawiły się w okresie Solidarności² czy w podziemnych wydawnictwach³ w latach 80. W PRL badania naukowe poświęcone tytułowej problematyce w niewielkim stopniu miały szansę na wejście w szerszy obieg publiczny⁴. Wiedza o tym, co działo się z ludnością żydowską po wojnie, zdominowana była, podobnie jak inne tematy dotyczące Polaków i Żydów, przede wszystkim przez stereotypy, emocje, przekazy rodzinne.

Dziedzictwo Polski Ludowej

Pozostałością po historiografii z okresu PRL dotyczącej np. pogromu kieleckiego były tak krańcowo różne teksty, jak artykuł Krystyny Kersten, opublikowany w „Tygodniku Solidarność” i fragmenty książki Józefa Orlickiego *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949*⁵.

Tekst „królowej historii najnowszej”⁶ ukazał się w „Tygodniku Solidarność” w grudniu 1981 r. Pogrom został umiejscowiony w kontekście wydarzeń

² K. Kersten, *Kielce – 4 lipca 1946 roku*, „Tygodnik Solidarność” 1981, nr 36, s. 8–9.

³ Np. A. Kainer [Stanisław Krajewski], *Stosunki polsko-żydowskie*, „Spotkania. Niezależne Pismo Katolików” 1985, nr 29/30, s. 32–64; T.S., *Polski antysemityzm*, tamże, s. 64–69; M. Borwicz, *Cień: 1944–1947*, „Mosty. Wolne słowo” 1985, s. 100–108; *Pogrom kielecki. Relacja naocznego świadka*, tamże, s. 108–110; J. Karpiński, *Asymetria*, „Aneks” 1986, nr 41/42, s. 3–13; A. Smolar, *Tabu i niewinność*, tamże, s. 89–134; K. Kersten, *Rozważania wokół podziemia*, cz. 1, „Krytyka” 1987, nr 25, s. 73–104, cz. 2, „Krytyka” 1988, nr 27, s. 88–105. Więcej o tematyce żydowskiej podejmowanej w okresie Solidarności, stanu wojennego, w 2. połowie lat 80., wydawnictwach drugiego obiegu zob. J. Hytrek-Hryciuk, J. Syrnyk, *Mniejszości narodowe w Polsce wobec fenomenu Solidarności*, [w:] *NSZZ Solidarność 1980–1981*, red. Ł. Kamiński, G. Waliłóra, Warszawa 2010, s. 461–511.

⁴ Np. ważna praca Aliny Całej *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej* (Warszawa 1987) została opublikowana w 100 egzemplarzach na prawach rękopisu. W wywiadach przeprowadzonych przez Całą pojawiała się kwestia powojennej przemocy wobec Żydów. Kwerenda materiałów cenzury pokazuje, jak jej działania uniemożliwiały zaistnienie w obiegu publicznym istotnych tekstów poświęconych tematyce żydowskiej, np. w 1987 r. cenzura usunęła z pisma ewangelików reformowanych „Jednota” kilkustronicowy tekst Józefa Adelsona *Żydzi w Polsce 1944–1987*; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), sygn. 2059 (416/110), Informacje o bieżących ingerencjach, 2 XI – 30 XI 1987 r., k. 76–78. W rozmowie z Barbarą Łopieńską cenzor, ukryty pod pseudonimem K-62, wyjaśniał istotę cenzury: „to nie jest firma do tego, żeby puszczać, tylko do tego, żeby zatrzymywać”; B. Łopieńska, *Ja, cenzor*, „Tygodnik Solidarność” 1981, nr 6. Na temat działań cenzury wobec tematyki żydowskiej w PRL zob. B. Szaynok, „To nie jest firma do tego, żeby puszczać, tylko do tego, żeby zatrzymywać”. *Cenzura po II wojnie światowej wobec tematyki żydowskiej na łamach czasopism katolickich*, [w:] *Yesterday. Studia z historii najnowszej. Księga dedykowana prof. Jerzemu Eislerowi w 65. rocznicę urodzin*, red. J. Olaszek i in., Warszawa 2017, s. 900–917.

⁵ J. Orlicki, *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949*, Szczecin 1983.

⁶ Po śmierci prof. Krystyny Kersten tym mianem określił ją prof. Jerzy Jedlicki; tenże, *Krystyna Kersten – Królowa najnowszej historii Polski*, „Gazeta Wyborcza”, 11 VII 2008.

politycznych: referendum, sfałszowania jego wyników, komunistycznego ataku na przeciwników politycznych. Jeden z podtytułów informował: „Pogrom był prowokacją”. Krystyna Kersten wyjaśniała, że takie przekonanie latem 1946 r. wyrażali zarówno komuniści, jak i szeroko rozumiana opozycja, oczywiście różniono się w odpowiedzi, kto za nią był odpowiedzialny. Na podstawie dostępnych źródeł, przede wszystkim prasowych, obraz wydarzeń został po raz pierwszy zrekonstruowany przez historyka. Szukając przyczyn pogromu, Krystyna Kersten pisała o antysemityzmie (tak brzmiał jeden z wyróżnionych śródtytułów), ale w największym stopniu jej refleksja na ten temat była poświęcona związkom nowej władzy z komunistami żydowskimi. Autorka nie negowała tezy o prowokacji. Zadawała pytania, jednocześnie wskazując na niemożność – w grudniu 1981 r. – znalezienia na nie odpowiedzi. Podpis pod zamieszczoną w tekście fotografią zniszczonego cmentarza żydowskiego w Kielcach głosił: „Po 35 latach możemy powiedzieć, że jeśli ustalono, czyje zbrodnicze plany kryły się za tą tragedią kielecką, pozostało to najpilniej strzeżoną tajemnicą”⁷.

Dwa lata później ukazała się książka Józefa Orlickiego *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949*. Ostatnia część tej pracy, „Zamiast zakończenia”, została w całości poświęcona pogromowi kieleckiemu. Po przedstawieniu najważniejszej faktografii i krytycznym odniesieniu się do komunistycznych oskarżeń wobec gen. Władysława Andersa, autor stawiał pytanie: „Po co więc i komu ta tragedia była potrzebna?”. W odpowiedzi stwierdzał: „korzyść z tej tragedii odniósł jedynie syjonizm”; proponował także zamianę łacińskiej sentencji *cui bono* (na czyją korzyść), na *cui prodest scelus, is fecit* (ten popełnia zbrodnię, komu ona przynosi korzyść)⁸.

Wspomniane publikacje Krystyny Kersten i Józefa Orlickiego są spadkiem po PRL-owskiej historiografii na temat pogromu. Z jednej strony mamy do czynienia jedynie z pojedynczymi tekstami poświęconymi kieleckiej tragedii, publikowanymi na „pustyni”, jaką była historiografia dziejów Żydów po II wojnie światowej. Z drugiej strony obok naukowej perspektywy możliwe było popularyzowanie absurdalnych, niepotwierdzonych źródłowo tez⁹.

⁷ K. Kersten, *4 lipca...*, s. 8.

⁸ J. Orlicki, *Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich...*, s. 256. W książce błędnie *ist* zamiast *is*.

⁹ Warto przypomnieć, że książka Orlickiego została wydana w 1983 r., w 50-tysięcznym nakładzie, w sytuacji kiedy możliwość polemiki z jej przesłaniem dotyczącym pogromu w Kielcach była ograniczona (brak dostępu do archiwów, cenzura). W krytycznej recenzji książki, autorstwa prof. Jerzego Tomaszewskiego, została ona określona mianem „kompromitującego dzieła”, jednak większość recenzji dotyczyła kwestii warsztatowych oraz zagadnień sprzed 1939 r. (pogrom kielecki został jedynie wspominany w kontekście „prawdziwego curiosum”, jakim była według prof. Tomaszewskiego teza Orlickiego o odpowiedzialności syjonistów za tę zbrodnię i powiązanie wydarzeń w Kielcach z zatopieniem statku w Hajfie, w 1940 r.); J. Tomaszewski, *Kwestia sumienia*, „Polityka” 1984, nr 1, s. 14. Polemikę z recenzją

Po 1989 r.

Po przełomie 1989 r. historycy zajęli się tematyką dotyczącą historii Żydów po II wojnie światowej. Jednym z jej wątków była kwestia antysemityzmu, przemocy, pogromów. Ponad dwie dekady badań nad tą problematyką przyniosły nowe publikacje i znaczące ustalenia. W przedstawianym tekście omawiam, w jaki sposób jest w nich obecna tematyka przemocy wobec Żydów w pierwszym, tużpowojennym okresie. Pojawia się ona w różnych opracowaniach: monografiach pogromów, artykułach dotyczących antysemityzmu i przemocy, w publikacjach, w których kwestia antysemityzmu jest wzmiankowana przy okazji innych przedstawianych zagadnień. Ważne jest przyjrzenie się, jakie tropy badawcze podejmują naukowcy, także niehistorycy, aby zrozumieć przyczyny antyżydowskich zachowań. Innym ważnym tematem dotyczącym powojennej przemocy wobec Żydów jest postawa wobec tego zjawiska najważniejszych środowisk opiniotwórczych (PPR/PZPR, Kościół katolicki, opozycja) oraz zróżnicowanego środowiska żydowskiego. Istotnym wątkiem w historiografii poświęconej przemocy wobec Żydów jest też publikacja źródeł, w tym oprócz np. dokumentów również wywiadów ze świadkami historii. W kontekście tych ostatnich warto wspomnieć o filmach dokumentalnych. Jeszcze innym znaczącym wątkiem omawianej w artykule historiografii są opracowania poświęcone powojennej rzeczywistości, wpisujące w nią tematykę antyżydowskich postaw. Mimo bogatej bibliografii dotyczącej kwestii powojennej przemocy wobec Żydów należy zauważyć, że nadal nie powstała całościowa monografia poświęcona tylko zagadnieniu wrogości wobec Żydów po wojnie w Polsce¹⁰.

Analiza historiografii dotyczącej przemocy wobec Żydów po wojnie ukazuje istnienie nie tylko zróżnicowanych opinii, lecz także niekiedy obecność wykluczających się narracji na temat poszczególnych wydarzeń. Dla zrozumienia całościowego przekazu historiografii konieczne jest przywołanie również tych publikacji, których autorzy nie są historykami i nie prowadzili własnych badań nad opisywaną problematyką. Na podstawie istniejącej literatury

prof. Tomaszewskiego podjął redaktor książki Orlickiego Ireneusz Gwidon Kamiński. Nie poruszył on jednak sprawy pogromu. Także w odpowiedzi recenzenta ten temat już nie powrócił. Warto jednak zwrócić uwagę, że uważny czytelnik mógł wyłapać ciekawe informacje w obu tekstach, w polemice Kamińskiego można było bowiem przeczytać o niszczeniu archiwów w latach 1948–1955, u prof. Tomaszewskiego o braku dostępu historyków do archiwum „jednej instytucji”; I.G. Kamiński, *Kwestia sumienia?*, „Polityka” 1984, nr 4, s. 11; J. Tomaszewski, *Lepiej zostać przy fikcji...*, tamże.

¹⁰ W pracy Aliny Calej poświęconej antysemityzmowi w Polsce i jego źródłom, od początków po czasy współczesne, jeden z dziesięciu rozdziałów dotyczy ideologii antysemickiej w czasie Zagłady i w Polsce powojennej (jest to niecałe 60 stron tekstu); też, *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*, Warszawa 2012, s. 868.

przedmiotu proponują oni nowe interpretacje, do których odnoszą się historycy. W artykule nie zajmuję się recenzowaniem opublikowanych dotąd prac, lecz jedynie ich przedstawieniem.

Po 1989 r. ukazało się kilka opracowań, w których tytule znalazło się słowo „pogrom”. Trzeba w tym miejscu wspomnieć, że wśród historyków istnieją rozbieżne zdania dotyczące posługiwania się tym terminem w przypadku niektórych antyżydowskich wystąpień, np. w odniesieniu do wydarzeń w Parczewie z lutego 1946 r. pojawia się określenie „pogrom”¹¹, które przez autora monografii na ten temat podawane jest w wątpliwość¹². Nie jest to jedyny przykład, tytuł książki poświęconej antyżydowskim wydarzeniom w Rzeszowie brzmi: *Pogrom, którego nie było*¹³. Julian Kwiek, historyk zajmujący się m.in. pogromem w Krakowie, kwestionował posługiwanie się tym terminem także w odniesieniu do wydarzeń do sierpnia 1945 r.¹⁴

Innym ważnym zagadnieniem dotyczącym powojennej przemocy wobec Żydów, co do którego również nie ma zgodności wśród badaczy, jest kwestia liczby ofiar. W publikacjach pojawiają się różne szacunki¹⁵, wciąż jednak

¹¹ Np. J. Adelson, *W Polsce zwanej ludową* [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1993, s. 401; A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny?...*, s. 457.

¹² M. Bechta, *Pogrom czy odwet? Akcja zbrojna Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” w Parczewie 5 lutego 1946 r.*, Poznań 2014.

¹³ K. Kaczmarek, *Pogrom, którego nie było. Rzeszów 11–12 czerwca 1945 r. Fakty, hipotezy, dokumenty*, Rzeszów 2008.

¹⁴ Julian Kwiek pisze: „W literaturze historycznej używano często wobec krakowskich wydarzeń terminu: »pogrom«. W świetle zachowanych dokumentów jest to ocena przesadzona i niemająca pokrycia w faktach. Należy mówić raczej o próbie pogromu”; J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/1950*, Kraków 1998, s. 46.

¹⁵ Warto wspomnieć w tym kontekście o następujących pracach (w nawiasach kwadratowych podano liczbę ofiar): L. Dobroszycki, *Restoring Jewish Life In Postwar Poland*, „Soviet Jewish Affairs” 1973, vol. 3, no 2, s. 66 [1500]; I. Gutman, *Ha-Jehudim be-Polin acharej milchemet ha-olam ha-sznija*, Jeruzalaim 1985, s. 33 [1000]; J. Adelson, *W Polsce zwanej ludową*, s. 401 [1500–2000]; D. Engel, *Patterns of anti-Jewish Violence in Poland 1944–1947*, „Yad Vashem Studies” 1998, vol. 26, s. 43–85 [600]; J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008, s. 57 [autor pisze, odwołując się do danych Davida Engla: „zazwyczaj przyjmuje się wyższe liczby w przedziale od tysiąca do tysiąca pięciuset ofiar śmiertelnych”. Gross powołuje się na ustalenia Dobroszyckiego i Adelsona]; M.J. Chodakiewicz, *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944–1947*, przeł. A. Madej, Warszawa 2008, s. 205 [autor przyjmuje szacunki: co najmniej 400, co najwyżej 700]; A. Żbikowski, *Morderstwa popełniane na Żydach w pierwszych latach po wojnie*, [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011, s. 93 [szacunki minimalne: 650–700]; A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny?...*, s. 455 [około 1000, autorka pisze: „doliczyłam się ponad 800 ofiar śmiertelnych w latach 1944–1946”]; Cała zwraca uwagę, że część źródeł, w których mogą się znajdować informacje o zabójstwach Żydów, nie została jeszcze objęta kwerendą historyków]; M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012, s. 584 [zdaniem Zaremby, „szacunki sugerujące dużo większą niż tysiąc liczbę zabitych wydają się zawyżone”]; A. Polonsky, *Dzieje Żydów*

brakuje całościowego opracowania, opartego na wszystkich istniejących źródłach, z krytyczną analizą ich zapisów¹⁶.

Wokół pogromu kieleckiego

W historiografii dotyczącej powojennej przemocy wobec Żydów szczególne miejsce zajmuje pogrom Żydów w Kielcach dokonany 4 lipca 1946 r. Dzieje się tak ze względu na skalę zbrodni (ponad 40 ofiar), jak i niemożność pełnego jej wyjaśnienia. W niniejszym tomie studiów poświęconych przemocy wobec Żydów jeden z artykułów opisuje najnowsze ustalenia dotyczące właśnie tego pogromu¹⁷. Pokazuje on, że mimo wielu nowych publikacji, które pozwoliły nam lepiej zrozumieć lipcowe wydarzenia, niektóre zagadnienia dotyczące tej problematyki pozostają białą plamą, np. z powodu zniszczenia części dokumentów¹⁸.

Pogrom kielecki doczekał się nie tylko największej liczby, ale i mocno zróżnicowanych publikacji¹⁹. W 1992 r. ukazała się monografia lipcowych wydarzeń

w *Polsce i Rosji*, przeł. M. Wilk, Warszawa 2014, s. 546 [1500 ofiar, autor podaje dane za Dobroszyckim]. Częstkowe badania nad statystykami dotyczącymi powojennych mordów na ludności żydowskiej: A. Bańkowska, A. Jarzębowska, M. Siek, *Morderstwa Żydów w latach 1944–1946 na terenie Polski na podstawie kwerendy w zbiorze 301 (Relacje z Zagłady) w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 3 (231).

¹⁶ W części prac autorzy powtarzają istniejące statystki, bez ich krytycznej oceny, zdarza się także, że autorzy nawet nowszych opracowań posługują się danymi, zakwestionowanymi wcześniej przez innych badaczy, np. Gross powołuje się na dane Lucjana Dobroszyckiego z 1973 i Józefa Adelsona z 1993 r. Niektórzy historycy kwestionują dzisiaj te szacunki, ponieważ Dobroszycki w latach 70. nie miał dostępu do wielu źródeł, pozwalających zweryfikować podane przez niego statystyki. W wypadku Adelsona przytoczone przez niego dane nie zostały potwierdzone żadnym odniesieniem do materiału źródłowego. Na ustalenia Dobroszyckiego, powołuje się np. Antony Polonsky (*Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, s. 546). Także w tym przypadku autor nie podaje informacji o istnieniu innych szacunków i krytycznej ocenie, przez niektórych historyków, danych z artykułu Dobroszyckiego. Innym podejściem do istniejących statystyk jest ukazanie ich w nowej perspektywie, np. Natalia Aleksium, przywołując ustalone przez innych badaczy szacunki, pisze: „jeśli uwzględnić nawet najniższą z [...] liczb, to w zestawieniu z liczącą najwyżej 250 tys. powojenną społecznością żydowską oznacza to wzrost o tysiąc procent w stosunku do lat 1935–1937”; N. Aleksium, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa 2002, s. 96.

¹⁷ B. Szaynok, *Nowe ustalenia badawcze dotyczące pogromu w Kielcach 4 lipca 1946 r.*

¹⁸ Również w decyzji o umorzeniu śledztwa pisano: „część [...] dokumentów mogących mieć istotne znaczenie dowodowe, zniszczono zgodnie z przepisami o archiwizacji”; *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 1, red. Ł. Kamiński, J. Żaryn, Warszawa 2006, s. 481.

¹⁹ J. Korzeniowski, *Bibliografia do tematu „Pogrom Żydów w Kielcach” (4 VII 1946 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1996, nr 4 (180); T. Kowalik, „Pogrom kielecki” w *historiografii polskiej. Stan badań*, Kraków 2007. Warto także wspomnieć, że przy okazji

mojego autorstwa, *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946*. Podstawą książki była praca magisterska²⁰, obroniona w lipcu 1989 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego.

Nie wszystkie publikacje dotyczące pogromu były autorstwa historyków. Część opracowań zajmowała się tylko wydarzeniami z lipca 1946 r.²¹, inne umiejscawiały ten dramat w szerszej narracji o antysemityzmie²², w opisie historii Żydów w Kielcach²³, w Polsce po 1944 r.²⁴, w analizie relacji polsko-żydowskich²⁵ czy w historii Polski²⁶. Warto zauważyć, że w niektórych pojawiały się kontrowersyjne tezy, niepotwierdzone źródłowo²⁷, które mimo to zostały wprowadzone do dyskusji o pogromie w Kielcach²⁸.

rocznic pogromu publikowane były teksty podsumowujące naszą wiedzę o tragedii z lipca 1946 r., np. *O stanie badań nad pogromem w Kielcach. Dyskusja w Żydowskim Instytucie Historycznym (12 III 1996) z referatem wprowadzającym prof. K. Kersten*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1996, nr 4 (180); A. Garlicki, *Pogrom kielecki – co wiemy po 55 latach?*, „Polityka” 2001, nr 27, s. 60–62.

²⁰ Nie była to jedyna praca magisterska poświęcona tej tematyce. W 1994 r. Danuta Blus-Węgrowska przygotowała rozprawę magisterską pt. „Pogrom kielecki”, w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Opublikowano jedynie fragment pracy: D. Blus-Węgrowska, *Atmosfera pogromowa*, „Karta” 1996, nr 18, s. 87–106.

²¹ Np. tylko problematyce pogromu poświęcone były książki: J. Daniel, *Żyd w zielonym kapełuszu. Rzecz o kieleckim pogromie 4 VII 1946 r.*, Kielce 1996; K. Kąkolewski, *Umarły cmentarz*, Warszawa 1996; ks. J. Śledzianowski, *Pytania nad pogromem kieleckim*, Kielce 1998. Ważne artykuły dotyczące tej problematyki: K. Kersten, *Pogrom kielecki – znaki zapytania*, [w:] *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, red. W. Wrześniński, Wrocław 1992; J. Tokarska-Bakir, *Pogrom kielecki jako dramat społeczny*, [w:] teże, *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej Polski lat 1939–1946*, Wołowiec 2012.

²² Np. J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie...; Przeciw antysemityzmowi 1936–2009*, t. 2, wstęp wybór i oprac. A. Michnik, Kraków 2010; A. Cała, *Żyd – wróg odwieczny?...*

²³ Np. K. Urbański, *Kieleccy Żydzi*, Kielce 1993.

²⁴ Np. N. Aleksjun, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce ...*; G. Berendt, *Żydzi na gdańskim rozdrożu 1945–1950*, Gdańsk 2000; A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)*, Warszawa 2004; B. Engelking, F. Tych, A. Żbikowski i J. Żyndul, *Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, Warszawa 2004; A. Sommer-Schneider, *Sze'erit hapleto. Ocaleni z Zagłady. Działalność American Jewish Distribution Committee w Polsce w latach 1945–1989*, Kraków 2014; M. Turski, *Pogrom kielecki w protokołach Centralnego Komitetu Żydów w Polsce*, „Almanach Żydowski” 1996–1997; S. Bratkowski, *Pod wspólnym niebem*, Warszawa 2001; R. Szuchta, P. Trojański, *Zrozumieć Holocaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa 2012.

²⁵ Np. M.J. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie, Zagłada, komunizm*, Warszawa 2000, s. 445; J.Y. Potel, *Koniec niewinności. Polska wobec swojej żydowskiej przeszłości*, Kraków 2010; J.B. Michlic, *Obcy jako zagrożenie. Obraz Żyda w Polsce od roku 1880 do czasów obecnych*, Warszawa 2015.

²⁶ Np. A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2010; M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947...*

²⁷ Np. Krzysztof Kąkolewski w książce *Umarły cmentarz* stawia tezę, że pogrom w Kielcach został zorganizowany, żeby odwrócić uwagę od sprawy zbrodni katyńskiej, rozpatrywanej

Znaczące miejsce w historiografii dotyczącej lipcowych wydarzeń z 1946 r. zajmuje dwutomowa publikacja Instytutu Pamięci Narodowej *Wokół pogromu kieleckiego*²⁹. Znalazły się w niej teksty poświęcone różnym kwestiom, m.in. powojennym relacjom polsko-żydowskim, postawie podziemia, reakcjom hierarchii Kościoła katolickiego, sporom wokół lipcowych wydarzeń, historii Żydów w Kielcach, życiu codziennemu, aparatowi bezpieczeństwa, kwestii tłumy w czasie wydarzeń czy obecności tematyki pogromu na łamach prasy w Polsce. W obu tomach zamieszczono najważniejsze dokumenty dotyczące pogromu, w tym materiały śledztwa prowadzonego w latach 90. XX w. W pierwszym tomie *Wokół pogromu kieleckiego* zaprezentowany został dokument Postanowienie o umorzeniu śledztwa w październiku 2004 r., którego autor miał największe możliwości zapoznania się z materiałem źródłowym. Ważną część wspomnianego śledztwa stanowiły przesłuchania świadków w Polsce i za granicą.

Jak wspomniałam, tematyka pogromu pojawiała się też w książkach i artykułach dotyczących antysemityzmu w Polsce po wojnie. Wydarzenia z 4 lipca 1946 r. zostały wpisane w zjawisko wrogości wobec Żydów po 1944 r. Osobne miejsce w historiografii na ten temat zajmuje książka Jana Tomasza Grossa, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*³⁰. Dwa rozdziały z sześciu autor poświęcił pogromowi w Kielcach.

Wydanie książki Grossa było pretekstem do kolejnej znaczącej dyskusji na temat relacji polsko-żydowskich po II wojnie światowej. Wspomniane debaty zostały przedstawione w odrębnych publikacjach³¹, które stanowią ważne pozycje w historiografii poświęconej zjawisku antysemityzmu w powojennej Polsce. Warto w tym miejscu przywołać np. książkę *Wokół „Strachu”*. *Dyskusja o książce Jana T. Grossa*³². Opublikowano w niej prawie trzydzieści artykułów³³ oraz ponad dziesięć wywiadów i publicznych wypowiedzi na temat

w tym czasie, na procesie w Norymberdze. Polemika z tą tezą, np. B. Szaynok, *Spory o pogrom kielecki*, [w:] *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 1.

²⁸ Na pracę Kąkolewskiego powołują się np. ks. Jan Śledzianowski (*Pytania nad pogromem kieleckim...*) i Jerzy Robert Nowak w swoich tekstach publikowanych na łamach „Naszego Dziennika”, zob. np. J.R. Nowak, *Kulisy zbrodni kieleckiej*, „Nasz Dziennik”, 23, 26, 27, 28, 29 VI 2006. Artykuły Nowaka zostały również opublikowane w: *Wokół pogromu kieleckiego*, t. 2, red. L. Bukowski, A. Jankowski, J. Żaryn, Warszawa 2008.

²⁹ *Wokół pogrom kieleckiego*, t. 1, red. L. Kamiński, J. Żaryn, Warszawa 2006; t. 2, red. L. Bukowski, A. Jankowski, J. Żaryn, Warszawa 2008.

³⁰ J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie...*

³¹ Np. P. Forecki, *Od „Shoah” do „Strachu”*. *Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Poznań 2010.

³² *Wokół „Strachu”*. *Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, red. M. Gądek, Kraków 2008.

³³ W książce obok artykułów i wywiadów opublikowano także m.in. list otwarty kard. Stanisława Dziwisza i odpowiedź na ten list Henryka Woźniakowskiego, prezesa Znak, decyzję prokuratury dotyczącą książki Jana Tomasza Grossa pt. *Strach* z 11 II 2008 r. oraz posłowie Grossa.

książki *Strach*. Ten tom zbiorowy ukazywał szerokie spektrum opinii. Autorzy zamieszczonych tekstów prezentowali zróżnicowane zdania na temat publikacji Grossa. Zbiorową polemikę z pisarstwem Jana Tomasza Grossa prezentowała także książka *Cena „Strachu”. Gross w oczach historyków*³⁴. Miała ona jednak inny charakter aniżeli wspomniana wcześniej, nie tylko dlatego, że dotyczyła także wcześniejszych prac Grossa, *Upiornej dekady* i *Sąsiadów*, lecz także z powodu doboru autorów tekstów, zdecydowanych krytyków pisarstwa profesora z Princeton.

W czasie prac nad tym artykułem, w marcu 2018 r., ukazała się książka Joanny Tokarskiej-Bakir *Pod klątwą*. Jest to nowa, ważna propozycja badawcza dotycząca pogromu. Tworzą ją dwa tomy. Pierwszy, liczący ponad siedemset stron, w szesnastu rozdziałach opowiada o wydarzeniach w Kielcach 4 lipca 1946 r. Istotne miejsce zajmują w nim apendyksy i biogramy. Drugi na ponad ośmiuset stronach prezentuje materiał źródłowy. Praca prof. Tokarskiej-Bakir jest najpełniejszą z dotąd wydanych publikacji na temat pogromu, a także najistotniejszym zbiorem źródeł dotyczących pogromu kieleckiego³⁵.

Jak pokazuje drugi tom tej książki, edycje źródeł stanowią ważną część historiografii o pogromie kieleckim³⁶. Odnosząc się do wydanych wcześniej, należy wspomnieć o pionierskiej pracy kieleckich historyków, Stanisława Meduckiego i Zenona Wrony, *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 r. Dokumenty i materiały*³⁷. W dwóch tomach źródeł zaprezentowano m.in. akta procesowe, materiały instytucji centralnych, przedstawicielstw żydowskich, PPR, Kościoła katolickiego, artykuły prasowe, a także fragmenty trudno dostępnej w latach 90. książki Michała Chęcińskiego *Poland: Communism, Nationalism, Antisemitism*³⁸ i wywiadów z wysokimi rangą funkcjonariuszami aparatu bezpieczeństwa, opublikowanymi w polskiej prasie na początku tamtej dekady.

Istotne miejsce w historiografii pogromu kieleckiego zajmują teksty poświęcone tezie o prowokacji, ponieważ kwestia ta, zdaniem części historyków, nie została do końca wyjaśniona³⁹. Jest ona rozpatrywana m.in. w przywo-

³⁴ *Cena „Strachu”. Gross w oczach historyków*, red. R. Jankowski, Warszawa 2008.

³⁵ Praca Joanny Tokarskiej-Bakir *Pod klątwą. Społeczny portret pogromu kieleckiego* (t. 1–2, Warszawa 2018) jest omówiona w moim artykule poświęconym najnowszym ustaleniom na temat pogromu Żydów w Kielcach, zamieszczonym w tym tomie.

³⁶ Np. B. Szaynok, Z. Wrona, *Pogrom kielecki w dokumentach*, „Dzieje Najnowsze” 1991, nr 3, s. 75–117.

³⁷ *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 r. Dokumenty i materiały*, t. 1, oprac. i przygotowanie do druku S. Meducki i Z. Wrona, Kielce 1992, t. 2, oprac. i przygotowanie do druku S. Meducki, Kielce 1994.

³⁸ M. Chęciński, *Poland: Communism – Nationalism – Anti-Semitism*, New York 1982.

³⁹ Warto w tym miejscu wyjaśnić, że teza o prowokacyjnych działaniach władz nie wyklucza przyjęcia antysemityzmu jako innego czynnika sprawczego kieleckiej tragedii, np. B. Szaynok, *Spory o pogrom kielecki...*

łanej już książce Michała Chęcińskiego⁴⁰ czy jego tekstach publikowanych w Polsce⁴¹.

Ważnym nurtem historiografii o pogromie są teksty podejmujące temat postawy Kościoła katolickiego wobec wydarzeń z 4 lipca 1946 r., np. artykuły Zenona Wrony i Ryszarda Gryza czy znaczący esej Adama Michnika⁴².

Osobny nurt w opisie kieleckiej tragedii stanowią rozsypane w wielu czasopismach i publikacjach zbiorowych artykuły⁴³, prezentacje pojedynczych źródeł⁴⁴, przyczynki⁴⁵, wspomnienia⁴⁶, a także zapisy konferencji⁴⁷ czy prace prezentujące zróżnicowany materiał (źródłowy, prasowy)⁴⁸. Poruszają one wiele wątków dotyczących pogromu w Kielcach, m.in. emigracji po lipcowej tragedii⁴⁹,

⁴⁰ Np. M. Chęciński, *Poland: Communism...* Zob. też I.C. Pogonowski, *Pogrom kielecki – mity i konteksty*, „Arcana” 1996, nr 10.

⁴¹ M. Chęciński, *Moskiewski trop*, „Gazeta Wyborcza”, 5 VII 2000.

⁴² Np. A.J. Kochavi, *The Catholic Church and Anti-Semitism in Poland Following World War II as Reflected in British Diplomatic Documents*, „Gal-Ed” 1989, nr 11; Z. Wrona, *Kościół wobec pogromu Żydów w Kielcach w 1946 r.*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, Kielce 1991; J. Micgiel, *Kościół katolicki i pogrom kielecki*, „Niepodległość” (Nowy Jork) 1992, t. 25; M. Paul, *The Catholic Church and the Kielce Tragedy*, [w:] *Kielce – July 4, 1946. Background, Context and Events*, Toronto–Chicago 1996, s. 105–116; R. Gryz, *Stanowisko Kościoła katolickiego wobec pogromu Żydów w Kielcach. Stan badań*, „Nasza Przyszłość” 2000, t. 93; A. Michnik, *Dwa rachunki sumienia*, „Gazeta Wyborcza”, 9 i 10 VI 2006.

⁴³ Np. K. Kersten, *Pogrom Żydów w Kielcach – znaki zapytania*, [w:] tejsze, *Polacy, Żydzi, komunizm. Anatomia półprawd 1939–68*, Warszawa 1992; S. Meducki, *The pogrom in Kielce on 4 July, 1946*, „Polin” 1996, vol. 9, s. 1588–1699; *Ludzie ludziom. Żydzi – Kielce – pamięć*, Kielce 2009. Inny rodzaj tekstów stanowią artykuły prasowe, w których była poruszana tematyka kielecka, np.: A. Wielopolska, *Trudna pokuta*, „Rzeczpospolita”, 29–30 VI 1996, s. 3; I. Boratyn, *Sprawa pogromu do umorzenia*, „Słowo Ludu”, 5–6 VII 2003, s. 3; J.S. Mac, *Zwyczajna zbrodnia*, „Wprost” 1996, nr 27, s. 28–30; M. Flak, M. Zając, *Siódma hipoteza*, „Tygodnik Powszechny” 2002, nr 14, s. 6.

⁴⁴ Np. *Raporty o pogromie*, oprac. A. Paczkowski, „Puls”, czerwiec 1991, nr 3 (50), s. 101–122; *Wspomnienia i relacje*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1996, nr 4 (180); Ł. Krzyżanowski, *Nieznane dokumenty do historii pogromu kieleckiego: protokoły przesłuchań Henryka Błaszczyka i Gerszona Lewkowicza z lipca 1946 r.*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2014, nr 2.

⁴⁵ B. Szaynok, *Plama Kiszczaka*, „Wprost” 2006, nr 27, s. 36–37.

⁴⁶ Np. I. Cukierman „Antek”, *Nadmiar pamięci (Siedem owych lat)*. *Wspomnienia 1939–1946*, przeł. Z. Perelmuter, Warszawa 2000; S. Grajek, *Po wojnie i co dalej. Żydzi w Polsce w latach 1945–1949*, przeł. A. Klugman, Warszawa 2003.

⁴⁷ Np. *Z kroniki utraconego sąsiedztwa. Kielce, wrzesień 2000*, red. M. Pawlina-Meducka, Kielce 2001. Jest to zapis konferencji, w którym opublikowano, m.in. ważne wypowiedzi kieleckich Żydów, świadków pogromu.

⁴⁸ Np. T. Wiącek, *Zabić Żyda. Kulisy i tajemnice pogromu kieleckiego 1946*, Kraków 1992. W książce oprócz kalendarium tragedii znalazły się wspomnienia świadków, fragmenty książek, dokumentów, teksty prasowe, a także fragmenty powieści Marii Nurowskiej *Postscriptum*.

⁴⁹ Np. N. Aleksy-Mądrzak, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1947*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1996, nr 3/4; M. Pisarski, *Emigracja Żydów*

zachowań tłumu w czasie wydarzeń⁵⁰, znaków zapytania wokół kieleckiej problematyki⁵¹ czy reakcji na raport z prowadzonego współcześnie śledztwa⁵².

W kontekście historiografii pogromu należy wymienić także teksty Bogdana Białka, organizatora m.in. Marszu Pamięci i Pojednania w Kielcach oraz wielu inicjatyw upamiętniających ofiary pogromu⁵³.

Badania nad innymi pogromami

Poza wydarzeniami w Kielcach drugim najczęściej przywoływanym przykładem antysemitki przemocy po wojnie jest pogrom w Krakowie 11 sierpnia 1945 r. Najważniejszą publikacją dotyczącą tego wydarzenia jest praca Anny Cichopek *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945 r.*⁵⁴ Była to pierwsza monografia opisująca antyżydowskie zajścia w stolicy Małopolski. W historiografii pogromu w Krakowie znajduje się także rekonstrukcja wydarzeń, opublikowana przez tę samą autorkę w tomie zbiorowym *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and Its Aftermath*⁵⁵.

Innym wątkiem w historiografii dotyczącej wydarzeń z sierpnia 1945 r. było ich umiejscowienie w historii Żydów oraz innych mniejszości narodowych na terenie województwa krakowskiego w 2. połowie lat 40. Julian Kwiek, autor pracy na ten temat, zawarł w niej osobny podrozdział „Wydarzenia 11 sierpnia 1945 r. w Krakowie”⁵⁶. Warto także wspomnieć o publikacji dokumentów dotyczących pogromu w Krakowie⁵⁷ czy dyskusji na temat liczby ofiar⁵⁸.

z *Polski w latach 1945–1951*, [w:] A. Grabski, M. Pisarski, A. Stankowski, *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 1997; A. Stankowski, *Nowe spojrzenie na statystyki dotyczące emigracji Żydów z Polski po 1944 r.*, [w:] tamże.

⁵⁰ J. Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe...*

⁵¹ Np. K. Kersten, *Pogrom Żydów w Kielcach – znaki zapytania*; B. Szaynok, *Spory o pogrom kielecki...*

⁵² Np. J.S. Mac, *Zbrodnia widmo*, „Wprost” 1997, nr 43.

⁵³ B. Białek, *A jak bratem, a jak katem...*, „Charaktery” 2006, nr 7; tenże, *Droga kielecka, czyli duchowość, dialog, pojednanie*, [w:] *Cztery narody, cztery spojrzenia. Perspektywa dialogu międzykulturowego*, oprac. E. Zapała, M. Żarnowska-Maciągowska, Kielce 2001; tenże, *Nasza bardzo wielka wina*, „Gazeta Wyborcza”, dodatek „Gazeta Lokalna”, 27–28 V 1995.

⁵⁴ A. Cichopek, *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945*, Warszawa 2000.

⁵⁵ A. Cichopek, *The Cracow Pogrom of August 1945: A Narrative Reconstruction*, [w:] *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and Its Aftermath*, ed. by J.D. Zimmerman, New Brunswick 2003.

⁵⁶ J. Kwiek, *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim...*, s. 31–47.

⁵⁷ J. Kwiek, *Wydarzenia antyżydowskie 11 sierpnia 1945 r. w Krakowie. Dokumenty*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2001, nr 1, s. 77–89.

⁵⁸ Wątek ten pojawia się, m.in. w recenzji Dariusza Libionki nt. książki Anny Cichopek *Pogrom Żydów w Krakowie*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 1, s. 179–182, także w tekście: T. Konopka,

Oprócz pogromów w Kielcach i w Krakowie również wydarzenia w Rzeszowie z czerwca 1945 r. doczekały się osobnej publikacji⁵⁹. Książka Krzysztofa Kaczmarekiego przekazuje nie tylko najważniejszą faktografię, lecz także krytycznie odnosi się do niektórych istniejących narracji. Znaczną część tej publikacji stanowią dokumenty, różnej proveniencji, w tym źródła świadczące o zainteresowaniu Służby Bezpieczeństwa wiosną 1968 r. tużpowojennymi wypadkami w Rzeszowie⁶⁰.

Osobne miejsce w najnowszej historiografii poświęconej powojennym pogromom zajmują zajścia w Parczewie z lutego 1946 r.⁶¹ W książce *Pogrom czy odwet? Akcja zbrojna Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”*... obok opisu wydarzeń, umieszczonych w „kontekście historycznym”⁶², autor opublikował około 150 stron źródeł o zróżnicowanym charakterze.

Oprócz monografii poszczególnych pogromów historiografię ostatnich dekad wzbogaciły opracowania, w których wspomniane wydarzenia (Rzeszów, Kraków, Kielce) omawiane były wspólnie⁶³. Analiza porównawcza antyżydowskich zjść pozwoliła badaczom na wskazanie istniejących podobieństw, np. mit mordu rytualnego, obecność „mundurowych”.

Inne perspektywy badawcze

W omówieniu historiografii na temat powojennej przemocy wobec Żydów należy przywołać opracowania, które dotyczą poszczególnych regionów Polski. Ich autorzy, prowadzący badania w skali mikrohistorii, mieli możliwość uwzględnienia danych i opisanie okoliczności mordów dokonywanych na Żydach przy wykorzystaniu znacznej bazy źródłowej⁶⁴. Jeszcze inne miejsce w historiografii

Śmierć na ulicach Krakowa w latach 1945–1947 w materiale archiwalnym krakowskiego Zakładu Medycyny Sądowej, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 2, s. 143–159.

⁵⁹ K. Kaczmareki, *Pogrom, którego nie było...*

⁶⁰ Tamże, s. 164–172. O pogromie w Rzeszowie pisze także Jan Tomasz Gross w jednym z podrzdziałów książki *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie...* (s. 77–84).

⁶¹ M. Bechta, *Pogrom czy odwet? Akcja zbrojna Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” w Parczewie...*

⁶² Pierwsza część książki, licząca około 200 stron zatytułowana została „Kontekst historyczny”. Warto wspomnieć, że znaczący fragment wstępu został poświęcony historiografii: *Historiografia. Erozja prawdy historycznej*, [w:] tamże, s. 35–49.

⁶³ Np. J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie...*; J. Tokarska-Bakir, *Legenda o krwi. Antropologia przesađu*, Warszawa 2008; M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947...*

⁶⁴ Np. A. Kopciowski, *Zajścia antyżydowskie na Lubelszczyźnie w pierwszych latach po II wojnie światowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2007, nr 3; A. Pyżewska, *Losy ludności żydowskiej w województwie białostockim w latach 1944–1949 – wybrane problemy*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo*, red. J. Wijaczka, G. Mier-

zajmują studia poświęcone pojedynczym wydarzeniom⁶⁵ i zabójstwom⁶⁶. Odminną perspektywę proponują autorzy prac, które starają się w sposób całościowy spojrzeć na tematykę powojennej przemocy⁶⁷.

W kontekście antysemityzmu trudno przecenić publikacje poświęcone ludności żydowskiej, jej doświadczeniu bycia ofiarą, życia w zagrożeniu, braku poczucia bezpieczeństwa⁶⁸.

Innym nurtem w historiografii podnoszącym kwestię przemocy wobec Żydów są prace, w których zajścia antyżydowskie zostały umiejscowione w szerszej narracji dotyczącej relacji polsko-żydowskich czy sytuacji społeczeństwa po wojnie. Klasycznym przykładem jest książka Marcina Zaremby *Wielka trwoga*⁶⁹. Wspomniana tematyka pojawia się również w innych pracach⁷⁰, aczkolwiek w części z nich autorzy jedynie wplatają antyżydowskie wydarzenia w faktografię, bez analizy przyczyn⁷¹. Ważnym

nik, Kraków 2005, s. 279–297; G. Berendt, *Żydzi na gdańskim rozdrożu...*; B. Szaynok, *Osadnictwo żydowskie na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000; J. Wróbel, *W cieniu Holocaustu. Odrodzenie społeczności żydowskiej w Łódzkiem po II wojnie światowej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 11.

⁶⁵ Np. J. Bednarek, *Oddział Franciszka Olszówki „Otta”. Z dziejów powojennej konspiracji antykomunistycznej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2004, nr 1 (5).

⁶⁶ D. Libionka, *Losy Chaima Hirszmana jako przyczynek do refleksji nad pamięcią o zagładzie i powojennymi stosunkami polsko-żydowskimi*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 2006, nr 7, s. 5–25; K. Jasiak, *Walka z komunistycznym zniewoleniem. Likwidacja Jankiela Cukiermana – funkcjonariusza PUBP w Radomsku*, „Zeszyty Radomszczańskie” 2012, t. 6.

⁶⁷ Np. B. Szaynok, *Problem antysemityzmu w relacjach polsko-żydowskich w latach 1945–1953*, [w:] *Zagłada Żydów. Pamięć narodowa a pisanie historii w Polsce i we Francji*, red. B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka, A. Ziębińska-Witek, Lublin 2006; A. Żbikowski, *Morderstwa popełniane na Żydach...*

⁶⁸ J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie...*; M. Ruta, *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie*, Kraków–Budapeszt 2012.

⁶⁹ M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947...*

⁷⁰ K. Kersten, J. Szapiro, *The Contexts of the so-called Jewish Question in Poland after World War II*, „Polin” 1989, vol. 4 (wersja polska *Konteksty tzw. kwestii żydowskiej w Polsce po II wojnie światowej*, „Więź”, maj 1998, nr specjalny); D. Blus-Węgrowska, *Atmosfera pogromowa...*; D. Libionka, *Antysemityzm i zagłada na łamach prasy w Polsce 1945–1946*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały” 1997, nr 2; D. Engel, *Patterns of anti-Jewish Violence in Poland 1944–1947*; M.J. Chodakiewicz, *Żydzi i Polacy 1918–1955...*; M. Steinlauf, *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć zagłady*, przeł. A. Tomaszewska, Warszawa 2001; M. Kula, *Uparta sprawa. Żydowska? Polska? Ludzka?*, Kraków 2004; J. Nalewajko-Kulikow, *Obywatel Jidyszlandu. Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Warszawa 2009; J.Y. Potel, *Koniec niewinności. Polska wobec swojej żydowskiej przeszłości*; J.B. Michlic, *Obcy jako zagrożenie. Obraz Żyda w Polsce od roku 1880 do czasów obecnych*.

⁷¹ Np. A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał, *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*.

wątkiem w historiografii poświęconej postawie wobec Żydów było zauważenie wpływu sytuacji politycznej na sposób myślenia Polaków o tej grupie narodowościowej⁷².

Warto także wspomnieć o pracach poświęconych różnym wydarzeniom w powojennej Polsce, nie dotyczącym wprawdzie kwestii żydowskich, lecz mogącym służyć jako tło do pełniejszego ich wyjaśnienia, np. książka o wydarzeniach w maju 1946 r. niewątpliwie jest pomocna w wyjaśnieniu działań podejmowanych przez władze wobec tłumu⁷³. Także publikacje o przemocy doświadczanej przez inne grupy narodowościowe czy środowiska polityczne pozwalają nam lepiej zrozumieć powojenną rzeczywistość i zachowania ludzi „zainfekowanych śmiercią” przez okupacyjne doświadczenia⁷⁴.

Kolejnym ważnym wątkiem w historiografii dotyczącej przemocy wobec Żydów jest kwestia przyczyn, motywacji sprawców. Także w tym miejscu pojawiają się zróżnicowane opisy⁷⁵, upatrujące przyczyny wrogości do Żydów m.in. w antysemityzmie, możliwościach grabieży, rabunku, w przekonaniach o mordzie rytualnym, w konsekwencjach wojny, poczuciu winy Polaków za zaniechanie pomocy czy zbrodnie wobec Żydów w czasie Zagłady, zaangażowaniu Żydów po stronie władz komunistycznych.

Istotnym elementem problematyki przemocy wobec Żydów jest też ustalenie, jakie miejsce ta tematyka zajmowała w działaniach i wypowiedziach reprezentantów najważniejszych powojennych podmiotów życia politycznego i społecznego: Polskiej Partii Robotniczej⁷⁶, Kościoła katolickiego⁷⁷, opozycji.

W kontekście podziemia antykomunistycznego warto zauważyć pojawienie się w ostatnich dwóch dekadach wielu ważnych publikacji poświęconych

⁷² K. Kersten, *Polacy, Żydzi, komunizm...*; M. Korcuć, *Zostańcie wierni tylko Polsce... Niepodległościowe oddziały partyzanckie w Krakowskim (1944–1947)*, Kraków 2002; Ł. Kamiński, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948*, Toruń 2000; J.B. Michlic, *Obcy jako zagrożenie...*

⁷³ Np. W. Mazowiecki, *Pierwsze starcie. Wydarzenia 3 maja 1946 r.*, Kraków 1998.

⁷⁴ Np. kwestia bandycenia części podziemia: R. Wnuk, *Problem bandytyzmu wśród żołnierzy antykomunistycznego podziemia w Polsce (1945–1947)*, [w:] *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001; M. Zaremba, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947...*

⁷⁵ Np. D. Engel, *Patterns of anti-Jewish Violence in Poland...*; J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie...*; M. Zaremba, *Mit mordu rytualnego w powojennej Polsce. Archeologia i hipotezy*, „Kultura i Społeczeństwo” 2007, nr 2; tenże, *Wielka trwoga. Polska 1944–1947...*; J. Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe...*; K. Jasiak, *Walka z komunistycznym zniewoleniem...*

⁷⁶ Np. A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce...*; B. Szaynok, *Problematyka żydowska w PPR/PZPR (1944–1989)*, [w:] *PZPR jako machina władzy*, red. D. Stola, K. Persak, Warszawa 2012; J. Tokarska-Bakir, *Pod klątwą...*, t. 1.

⁷⁷ Np. N. Aleksiu, *The Polish Catholic Church and the Jewish Question in Poland, 1944–1950*, „Yad Vashem Studies” 2005, vol. 33; B. Szaynok, „Tuż po Zagładzie”. *Kościół katolicki wobec problematyki żydowskiej (VII 1944–VII 1946)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2009, nr 5, s. 128–148.

zagadnieniu postaw tego środowiska wobec mniejszości narodowych⁷⁸. W *Atlasie podziemia niepodległościowego*, jednym z najważniejszych opracowań dotyczących tego środowiska, odnotowane zostały przypadki zabójstw dokonanych na Żydach przez żołnierzy niektórych ugrupowań⁷⁹.

Osobnym wątkiem w narracji o powojennej przemocy są teksty poświęcone walce z tym zjawiskiem⁸⁰. Można tu przywołać publikację *Przeciw antysemityzmowi*⁸¹, która nie tylko prezentuje materiał źródłowy⁸², lecz także przypomina artykuły, recenzje etc. odnoszące się m.in. do stereotypów antyżydowskich⁸³.

Ważne miejsce w historiografii na temat powojennej przemocy wobec Żydów zajmują również wydawnictwa źródłowe, poprzedzone zazwyczaj obszernym wprowadzeniem do tematu⁸⁴. W kontekście tych materiałów należy też wymienić opublikowane wywiady ze świadkami historii⁸⁵, księgi pamięci⁸⁶ czy filmy dokumentalne poświęcone tematyce pogromów oraz innych antyżydowskich zachowań, w których pojawiają się liczne wypowiedzi

⁷⁸ Np. D. Libionka, *Polskie podziemie niepodległościowe a mniejszości narodowe*, [w:] *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1956*, red. S. Poleszak, Warszawa–Lublin 2008; R. Wnuk, *Lubelski Okręg AK, DSZ i WiN 1944–1947*, Warszawa 2000; M. Korcuć, *Zostańcie wierni tylko Polsce... Niepodległościowe oddziały partyzanckie w Krakowskiem...*; R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Podziemie antykomunistyczne wobec Żydów po 1945 roku – wstęp do problematyki (na przykładzie województwa kieleckiego)*, [w:] *Z przeszłości Żydów polskich...*; M. Korcuć, *Horror podmalowany*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 9.

⁷⁹ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, red. R. Wnuk, S. Poleszak, A. Jaczyńska, M. Śladecka, Warszawa–Lublin 2007.

⁸⁰ Np. W. Bartoszewski, *Powstanie Ligi do Walki z Rasizmem w 1946 r.*, „Więź” 1998, numer specjalny (maj).

⁸¹ *Przeciw antysemityzmowi...*, t. 2.

⁸² Np. teksty Mieczysława Jastruna, Jerzego Zagórskiego, Stanisława Ossowskiego i wielu innych, tamże, s. 2–152, 194–237.

⁸³ Np. A. Paczkowski, *Żydzi w UB. próba weryfikacji stereotypu*, [w:] *Przeciw antysemityzmowi...*, t. 2, s. 237–254. Tekst Andrzeja Paczkowskiego po raz pierwszy był opublikowany w: *Komunizm. Ideologia, system, ludzie*, s. 192–205.

⁸⁴ Np. *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe*, red. A. Cała, H. Datner, Warszawa 1997; A. Cała, *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej...*; A. Grabski, *Centralny Komitet Żydów w Polsce (1944–1950). Historia polityczna*, Warszawa 2015. Warto w tym miejscu wspomnieć także o wydawnictwach źródłowych dotyczących sytuacji politycznej powojennej Polski, w których opublikowano ważne dla omawianej w tym tekście tematyki dokumenty, np. *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, red. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998; C. Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, Warszawa 2000.

⁸⁵ Np. wspomnienia Henryka Błaszczyka „Ja byłem dziecko niewinne”, „Gazeta Wyborcza”, 4 VII 1997.

⁸⁶ Np. księga pamięci kieleckich Żydów *About our house which was devastated*, Tel Aviv 1981; *Księgi pamięci gmin żydowskich. Bibliografia*, red. A. Kopcowski, Lublin 2008.

świadków⁸⁷. Dotyczą one przede wszystkim pogromu w Kielcach w lipcu 1946 r. W odniesieniu do problematyki omawianej w tym artykule wspomniane świadectwa są także ważnym uzupełnieniem naszej wiedzy o relacjach polsko-żydowskich w Polsce po II wojnie światowej.

Zakończenie

Przypomnienie najważniejszych wątków w historiografii dotyczącej przemocy wobec Żydów w Polsce tuż po wojnie pokazuje, że w ostatnich dwóch dekadach wiele zmieniło się w naszej wiedzy na ten temat. W dalszym ciągu jednak w literaturze przedmiotu uwidacznia się brak zgody w wielu zasadniczych kwestiach związanych z antyżydowskimi postawami części Polaków. Na podstawie przebiegu kolejnych debat (m.in. po opublikowaniu książki Jana Tomasza Grossa *Strach*) trzeba stwierdzić, że wciąż jeszcze to emocje, a nie merytoryczne argumenty kierują – przynajmniej w pewnym stopniu – wypowiedziami części ich uczestników. Nadal także brakuje monografii poświęconej problematyce przemocy wobec Żydów w Polsce po 1944 r., która pomogłaby dostrzec i zrozumieć skomplikowane uwarunkowania relacji polsko-żydowskich i w sposób całościowy pozwoliłaby spojrzeć na zagadnienia rozsypane dotąd w wielu zróżnicowanych publikacjach książkowych, artykułach...

⁸⁷ Np. M. Łoziński, *Świadkowie*, 1986; A. Miłosz, P. Weychert, *Pogrom i Henio*, 1996; J. Śladkowski, *Amnezja*, 2015; M. Jaskulski, L. Loewinger, *Przy Planty* 7/9, 2016.